

Амма улуунун үөрэбириитин
сорох предметтэри диринэтэн үөрэтэр
В.Г.Короленко аатынан
Амма 1№ -дээх орто оскуолатын
7б кылааһын салайааччыта
Нюргустана Николаевна Тылбыкова онордо.

Карл Карлович Байкалов – гражданской сэрии геройа
(Кылаас чааһа)

Сыала:

- төрөөбүт дойду историятын үөрэтии;
- К.К. Байкалов аатын үйэтитии;
- ийэ дойдуга бэриниилээх буолууну ингэрии;
- төрөөбүт дойду ааспыт олоҕор убаастабылы ингэрии.

Тэрилэ: презентация, “Былааһы-сэбиэккэ“ ырыа

Кылаас чааһын хаамыыта

- 1) Тэрээһин чааһа
- 2) Ыйытыылар
- 3) Сүрүн чаас (турукка киллэрии)
- 4) Саһыл Сыһыытааҕы кыргыһы
- 5) М.К. Аммосов Байкалов туһунан ахтыыта
- 6) Байкалов Мэнэ-Ханаласка олоҕорбутун, үлэлээбитин туһунан
- 7) К.К. Байкалов аатын үйэтитии
- 8) Түмүк.

Туттар тэрил: Проектор, ноутбук баара ирдэнэр.

Учуутал:

Үтүө күнүнэн! Быйыл Саха АССР төрүттэммитэ 100 сыллаах Үбүлүөйдээх сылы дьоһуннаахтык бэлиэтииргэ анал кэнсиэпсийэ оноһуллубута. Ол курдук, 2022 сылга:

- 1) 10000 сана үлэ миэстэтин таһаары;
- 2) Өрөспүүбүлүкэбитигэр экэниэмикэ сайдыытын аан дойду көрдөрүүтүн баһыйар гына тэтимирдии;
- 3) Аан дойду бастын үөрэбин тэрилтэлэригэр Саха сиригэр 100 талааннаах ыччатын үөрэттэри;
- 4) Нэһилиэк, улуус, өрөспүүбүлүкэ таһымыгар 100 уопсастыбаннай көбүлээһини олоххо киллэри;
- 5) Социальной эйгэбэ 100 объекти тутуу. Онтон оскуола оболоругар өрөспүүбүлүкэ биллэр-

көстөр дьоннорун кытта көрсүһүүлэр, конференциялар, араас тэрээһиннэр, кылаас чаастара ытыллаллар.

Бүгүнкү кылааспыт чааһа гражданскай сэрии геройугар Карл Карлович Байкалова анаар.

Оҕолоор, гражданскай сэрии туһунан тугу билэбитий, ханнык кыргыһылар буолан ааспыттарай?

1923 сыллаахха Пепеляев сэриитин Саха Сыйыга үлтүрүтүү;

1925 сыллаахха Абаҕа пионердара кыттылаах сэрии;

1925 сыллаахха “Тунгускай бастаанна” сэриитэ;

Тулагы- Киллэм сиригэр кыргыһы;

Билиистээх сэриитэ;

Хохочой сэриитэ уо.д.а.

Учуутал:

Саха сиригэр буолан ааспыт хаан тохтуулаах Гражданскай сэрии Геройа, Саха сиригэр автономиятын сайдыытын историятыгар сүдү суолталаах суолу - ийи хаалларбыт хорсун, хоодуот санаалаах латыш омук киһитэ - Карл Карлович Байкалов туһунан билиэхпит.

1 үөрэнээчи:

Туман буолбут хонуктар

Тумуларын кэтэбэр

Кыһыл буурҕа аттаахтар

Ньиргиллэрэ иһиллэр....

Буурҕа, буулда дьылыгар

Каландарашвили командир

Ыстыктарын уһуга

Хоту диэки кылбардыыр.

«Гойот үөрэ — торботтор

Баандаларын бараары

Туруннубут, доботтоор!

Баттамыты быһаары —

Ыстыыктары ыллыбыт,
Кыра саха омугу
Өрүһүйэ бардыбыт,
Тардын саабыт сомуогун!»...

2 үөрэнээччи:

Буурҕа, буулдыа сырыытын
Ким, хайаан да тохтотуй?
Булгу барбыт кынаты
Ким, хайаан да көтүтүөй?!

Хайа тааһын быһыһыттан
Хара хааннаах бандыыттар
Каландарашвили партизан
Хаарыан тыынын быспыттар...

Онно эдэр буйуттар
Эһэлэрин кэннигэр,
Кыһыл былаах анныгар,
Харахтарын симпиттэр...

3 үөрэнээччи:

Буурҕа, буулдыа дылыгар
Муустаах поход дьонноро
«Саһыл сыһыы» буолагар
Баррикада буолтара.

Онно Строд дьонугар
Уонтан тахса сууккаҕа
Утуйбакка охсуһар
Оҕо дьоннор бааллара...

Онтон бэттэх... Ким умнуой
Кыһыл хаалтыс эрчимин,
Тимир чэгиэн, бойобуой

Тэйитиини биэрбитин?

Артыамыйап далаба
Атааканан түспүтүн —
Ыстаал буулдыа ардаба
Абабаттан үүрбүтүн!

Учуутал: С.Р. Кулачиков – Эллэй «Буурба, буулдыа дьылыгар» диэн поэматыгар гражданскай сэриини хоһуйбутун үөрэнээччилэр толорууларыгар иһиттигит.

1921 сыллаахха биһиги Сахабыт сиригэр Гражданскай сэрии күөдьүйбүтэ.

Үрүннэр уонна кыһыллар диэн ааттанар этэрээттэр нэһилиэктэринэн, алаастарынан ааһыталыылара.

Оччолорго тыа дьоно хайдах олороллорой?

- Балаһаннарга, ампаар дьыэлэргэ ...
- Ынахтар балаһан биир муннугар тураллара...
- Электрчестибэ суоһа...
- Танас-сап мөлтох этэ...

Учуутал:

Саамай сөп, оһолоор.

Аммаба, Тааттаба ааллаах ат туйаба

Хабыллар, чабыллар халпыт суол буоругар,

Кыбыллар ибэллэр кыргыһа киирэллэр...

(турукка киллэри)

Билигин ыалларга чугаһабыт аттаах этэрээт тыаһын онорон истиэбин.

Тарбахтарбытын паартаба тобугуратыабын.

(Тыаһаталлар, сэттэтэ тэннэ тыаһаталлар)

Манньык тыаһы истээт, оһолордоох-уруулардаах саха дьоно

олус дьиксинэллэрэ. Үрүннэр хамандыыра – Анатолий

Пепеляев этэ. Үрүннэр кыһыллары утары сэриилэхээри үп-ас,

көлө хомуйаллара, былдыбыллара-талыылара.

Сага кыһыл былаас, үрүннэр этэрээттэрин үлтүрүтээри, Нестор Александрович Каландаришвили салайааччылаах аармыйаны тэрийбитэ. Нуучча, кэлии омук хамандыырдардаах этэрээттэр тэриллибиттэрэ. Каландаришвили 1922 сыллаахха Төхтүр Табаба

ыстаансыйаларын икки ардыгар үрүннэр тоһуурдарыгар түбэхэн ыараханнык бааһыран онно өлбүтэ. Каландаришвилини солбуйар Саха сириг аармыйатын салайарга ананан уопуттаах Кыһыл хамандыыра Карл Карлович Некундэ – Байкалов кэлбитэ.

Байкаловы Сергей Юльевич Широких-Полянской билэр этэ, кинилэр Монголияҕа бииргэ Кыһыл Аармыйаҕа сулууспалаабыттара.

Кыһыл этэрээт хамандыырдары :

1. Сергей Юльевич Широких-Полянской
2. Иван Яковлевич Строд
3. Ефим Иванович Курашов

В Ракитянский, Мизин, Лепягов уо. д.

а.

диэн этилэр.

1923 сыл чыгданнаах олунньу ыйыттан Строд аармыйата Саха Сыйыһыга төгүрүктээһиннэ түбэхэр. Курашов аармыйата 500 киһилээх, 12 пулеметтаах, 2 пушкалаах этэрээтэ Чурапчыттан айаннаан кэлэн, кулун тутар 2 күнүгэр Саха Сыйыһыны босхолуур иһин охсуһар, кыргыһар. Кулун тутар 3 күнүгэр Амматтан Байкалов армиятын Мизин салайар дивизията эбиллэн, Саха Сыйыһыны босхолуулар.

Төгүрүктээһин устата барыта 63 (100) киһи өлбүт, 96 киһи бааһыра, 123 киһи ордор.

Салгыы куоппут Пепеляевы тутууга, Саха сиригэр бандыыттары эһиигэ хорсундук сэриилэспиттэрин иһин К.Байкалов, И.Строд, Е.Курашов Кыһыл Знамя орденынан наҕараадалаабыттара.

Карл Карлович Байкалов туһунан сиһилии билсиһиэбин. Карл Карлович Некундэ 1886 сыллаахха Латвияҕа революционердар дьиэ кэргэннэригэр төрөөбүтэ. Омугунан латыш.

1906 сыллаахха өрөбөлүүссүйэ хамсааһыныгар кыттыбыта. Гражданскай сэрии саҕаланнаҕыттан биэс быраатын кытта этэрээт тэрийбитэ. Кыһыллар 5-с аармыйаларыгар холбоспута. 1921 сыл балаҕан ыйыгар Байкалов салалталаах 22-с этэрээт Монголияҕа ытыллыбыта. Монголия арҕаа өртүгэр Толбо диэн манаастырга үрүннэр төгүрүктээһиннэригэр түбэспитэ.

Кыһыллар кэлэн босхолообуттара. 1922 сыл кулун тутар 6 күнүгэр Саха уобалаһын сэриилэрин хамандыыра Нестор Каландаришвили өлбүтүн кэннэ кини дуоһунаһыгар Байкалов анаммыта. Кини кандидатуратын С.Ю.Широких-Полянской Дьокуускайга олорон туруорбута биллэр. Полянская Байкаловтыын 1921 с. Арҕаа Монголияҕа бииргэ сулууспалаабыттара.

Карл Байкалов олохтоох Саха
салайааччыларын Бараахабы, Ойуунускайы уо.д.а. кытта
чугасыһар уонна, Саха сирин сэбилэниилээх күүстэрин
хамандыра буоларын быһыытытынан, Бараахап
эйэлэхэр бэлиитикэтин өйүүр. Сэбиэскэй былаас

олохтоохтор өрө турууларын утары хааннаах репрессияны утарытар, кэксэ эйэлээх
миэрэлэри ылынар, амнистия биллэрэр. Ол түмүгэр бастаанньаһыттар хамсааһыннара
мөлтүүр, дьон сыһа саатын-саадабын ууран, суута суох, буруйга тардыллыбакка эйэлээх
олоххо көһөр.

Байкалов туһунан Максим Кирович Аммосов бу курдук ахтыбыта: “ Я лично наблюдаю
сколько Байкалов был внимателен и внимателен к нуждам молодой республики. Он проявлял
полную заботу о ней как истинный марксист-ленинец-интернационалист и как будто он и
родился. Он был любим от молодого партийно-советского национального руководства
республики, склонившегося к тому времени: от тт. Аммосова, Барахова, Ойунского,
Аржакова и др. Я видел его с ними как старшего брата. Казалось им с ним радостно. “
С Байкаловым работать легко” свидетельствовать ЦК РКП\б т. Аммосов член ВЦИК того
времени и уполномоченный ЦК РКП\б в Якутии.”

Кыһыл аармыйа хамандырдара, байыастара биһиэхэ иллээх-эйэлээх олобу
аҕалбыттара.

Карл Карлович 1923 сыллаахха Саха сириттэн барбыта уонна 5-с армия Байыаннай
трибуналыгар үлэлээбитэ.

1924 - 1925 сылларга төннөн кэлэн Тонустар өрө турууларыгар кинилэри кыргар
хамыһыһа бэрэссэдээтэлинэн анаммыта. Ол кэнниттэн ВЦИК иһинээҕи Хоту
кэмитиэтигэр үлэлээбитэ, Саха сирин обкуомун сэкиритээрин эбээһинэһин толорбута.

1937 сыл балаһан ыйын 7 күнүгэр Байкаловы Троцкай тэрилтэтигэр кыттыылааххын диэн
буруйдаан туппуттара, кылгас силиэстийэ кэнниттэн 10 сылга хаайыыга ытыллыбыта.

Карл Карлович олобун тиһэх сылларыгар диэри Саха Сирин кытары ыкса сибээһэ,
олобун, дьылбатын суола салбанар. 1944 сыллаахха бэс ыйын санатыгар Мэнэ – Хангалас
оройуонугар Суолаҕа (Моорукка) дьэ кэргэнин кытары көһөн тахсаллар. Оччотооҕу
кэмнэ Байкалов бүтүн дьэ кэргэнинээн кыракый нэһилиэккэ көһөн тахсыта
олохтоохторго соһуччу этэ. Кинилэр кырасдааньскай сэриигэ албан ааты ылан аатырбыт
хамандыыр (норуот өстөөҕө аатыран хаайыллыбытын туһунан биллэлэрэ) бэйэлэрин
кыракый бөһүөлэктэригэр үлэлии кэлиэ диэн көһүппэтэх суоллара этэ. Суолаҕа сана

иккистээн арыллар сонотуоруйга кылаабынай бырааны хаһайыстыбаннай чааска солбуйааччынан, онтон кэргэнэ Елена Иннокентьевна ыстаарсай сиэстэрэнэн үлэлии кэлбиттэрэ. Бу кини Ойуунускайдаабы, Аммосовтаабы кытары тэннэ буруйданан, хаайыыга түбэспитин туһунан дьон сири аннынан: «Сымыйанан балыырга түбэспит киһи, хаһан эмэ иккистээн тиллиэ. Ама кини сэбиэскэй былаас иһин хаанын тохпут, турууласпыт киһи, хайаан норуот өстөөбө буолуой?» - диэн кэпсэтэллэрэ эбит. Дьон билигин: «Байкалов хаайыыттан тахсан баран тоҕо куоракка хаалбатабы? Тоҕо тыа сиригэр тахсыбытай?» - диэн ыйыталлар. Карл Карлович сорохтор этэллэринэн, куоракка хаалан үлэлиэн бэйэтэ баҕарбатабы, онон куораттан чугас сытар улуустарга (Нам, Ханалас, Мэнэ Ханалас) үлэ көрдөһөр бағалаабы. Майабы тахса сылдьан, баартыйа райкомун иккис сэкирэтээрэ Спиридон Иванович Сосины көрсөн кэпсэппитигэр, райсовекка миэстэ баарын туһунан эппитин буолбатах. «Миэхэ, эрдэбиэй үлэ наада» диэн эппит. Онуоха, Моорукка тубсанаторий аһылларын, онно сопхуоска миэстэ баарын билэн наркомздравы кытта кэпсэтиһэннэр, Моорукка үлэлии тахсыбыта үһү. Бу мантан ыла билэбит төрөппүт уолаттарын, дьыэ кэргэнин олоҕо. Улахан иппит уола Матвей – летчик испытатель, Лев – медицинскэй наука кандидата, доктора буола улаатар. Мэнэ – Ханалас оройуонугар Тарабай нэһилиэгин сэттэ кылаастаах оскулатыгар биир сыл үөрэммит оҕо буолар. Олус көрсүө, сэмэй, билиэн-көрүүн бағата киэн оҕо буолан, биир сыл анара кэм иһигэр дэбигис сахалыы санара үөрэммитэ. Онтон Моорук Суола нэһилиэгэр олорор кэмнэригэр төрөөбүт икки игирэ уолаттарыттан биирдэстэригэр бэйэтин аатын биэрэн үйэтитэр. Карл - высшай военной училищабы пограничной чааска үөрэнэр, игирэтин анара уол Юлий - слесарь буолар.

Карл Карлович бэйэтэ да суруйбут ахтыларыгар бигэргэнэринэн даҕаны, бу кыра Моорук нэһилиэгэр кэлэн олохсуйуутун олус истинник сырдатар. Уонна олоҕун тиһэх сылларыгар диэри сылаастык саныырын этэр. Тит Егорович Сосинныын кини бу Саха Сиригэр Сэбилэниилээх күүстэр командующайа буолан ананан кэлбититтэн сағаланар. Карл Карлович уола Лев ахтарынан: «Мин аҕам Саха сиригэр кэлэригэр врач буолан кубулунан кэлбитэ. Киниэхэ Тит Егорович тылбаасчыт быһыытынан аргыстаһан Дьокуускайга тийэ айаннаспыта. Аҕам ыарыһабы иһиллиир, ол кэnnэ аҕыйах медицинскэй тылынан сангарар. Ону Тит Егорович ыарыһах кэпсээнинэн сиэттэрэн, сахалыы хайдах ыалдыбытын туһунан, ыарыһахха быһааран «тылбаастаан» биэрэр эбит», - диэн кэпсээбит. Онтон «Эдэр Коммунист» хаһыат 1976 сыл тохсунньу ыйга «14 киһилээх кыһыл этэрээтэ Иркутскайтан Дьокуускайга 39 күн айаннаан кэлбитэ. Аара суолга кинилэр туох сыаллаах – соруктаах иһэллэрин туора дьонтон кистииллэрэ. Ол иһин К.К. Байкалов «врач» буолан кубулунан испитэ. Кинини кытары бииргэ Өлүөхүмэбэ

доруобуйа харыстабылын салаатыгар үлэлээбит, 1 Севернэй этэрээт байыаһа Тит Егорович Сосин аараттан айаннаан иһэрэ. Некюндэ – Байкалов Карл Карлович олобун тиһэх сылларыгар Т.Е. Сосин Бүтэйдээххэ биэлсэрдиир кэмиттэн дыһанынан туруорсубут, кэлин 1935 сылтан курорт астаран, бэйэтэ салайан үлэлээбит, кини аатынан ааттаммыт Абалааҕар эмиэ сопхуоһунан үлэлээбитэ. 1950 сыл атырдыах ыйын 8 күнүгэр Абалаахха олон, Моорук нэһилиэгэр Мэнэ – Хангалас оройуонугар сырдык тыына быстар.

Мэнэ – Хангалас улуһун бочуоттаах гражданина Никон Михеевич Ермолаев бэйэтин кэмигэр күүскэ туруорсан, үйэтитии үлэтин 1967 сыллаахтан саҕалаан нэһилиэк иһигэр К.К. Байкалов олобунт дыһэтэ көһөрүллэн кэлэн, Түмэл буолан ситэн – хотон тиһигин быспакка Т.К. Апросимова аатынан культура киин иһинэнэн үлэлии турар уонна республиканскай таһымнаах, сахабыт сириҥ араас улуустарыттан сүүрүк спортсменнар кыттылаах К.К.Байкалов аатынан кыһынны кросс 1988 сыллаахтан Мэнэ – Хангалас улуһун спорт управлениятын өйөбүлүнэн сүүрүү Моорук нэһилиэгэр ытыллар.

Билигин үүнэн иһэр эдэр көлүөнэ норуоппут олон ааспыт устуоруйатын билиэхтээхпит, кинилэр ааттарын үйэтитиэхтээхпит.

Туһаныллыбыт матырыйааллар:

1. Мэнэ- Хангалас Моорук нэһилиэгин түмэлин матырыйаала;
2. В.Г. Короленко аат Амма 1№-дээх орто оскуолатын кыраайы үөрэтэр түмэлин матырыйааллара;
3. Александра Робертовна Уваровская, К.К. Байкалов аатынан Моорук нэһилиэгин историятын түмэлин үлэһитин ахтыта;
4. В.Пестерев. Амга в вихре гражданской. Якутск. Бичик. 1997г.
5. Г.Г. Макаров. К.К.Байкалов-герой гражданской войны. Якутское книжное издательство. 1985г.
6. К.К. Байкалов. Воспоминания. Якутское книжное издательство. 1986г.